

BUDAI PARMENIUS

"Élet és Tudomány"

1974 JÚN. 14.

AZ ELSŐ MAGYAR AMERIKA FÖLDJÉN

BUDAI PARMENIUS ISTVÁN

Erzsébet angol királynőről szóló cikkünkben (21. szám. — A szerk.) már szerepelt Budai Parmenius István, az első magyar, aki lábát Amerika földjére tette, s aki házából elsőként írt az Újvilágról. Róla még méltó tudományos munka nem jelent meg magyarul, ezért különösen jelentős két angol kutatónak, David B. Quinn és Neil M. Cheshire professzornak az University of Toronto Press gondozásában 1972-ben megjelent könyve. E két tudós munkájáról csak elismerő szavakkal beszélhetünk. Mivel kutatósaik folyamán hatalmas, javarészt eddig ismetlen anyagot dolgoztak fel, cikkünkben elsősorban az ő könyvükre támaszkodunk, hogy Parmenius István életét és tevékenységét, valamint a róla írott kitünő könyvet a magyar olvasóközönséggel megismertessük.

A XVI. század sorsdöntő változásokat idézett elő az emberiség történetében. A feudalizmus sorsát a már korábban megindult hanyatlás, bomlás nyomán végképp megpecsételte három — időbelileg nagyjában egybeeső — történelmi folyamat: a reneszánsz teljes kibontakozása és elterjedése Nyugat-Európában, a reformáció győzelme és a nagy földrajzi felfedezések sora. A reneszánsz kiemelte az embert középkori szellemi kötöttségeiből, a földi élet „homályából”, s vizsgálódásának középpontjába helyezte, dicsőfénnyel övezte: megtanította élni. A reformáció megtörte a római egyháznak mindaddig szinte kizárólagos egyeduralmát, s az új szükségleteknek, az alakulató kapitalisták világnak jobban megfelelt, ha mondhatjuk így, modernebb vallást teremtett. S végül a nagy földrajzi felfedezések — Afrika körülhajózása, Amerika felfedezése, a Föld körülhajózása — megtörték Európa zártágát, kitágították az öreg földrész lakóinak világát, s hatalmas távlatokat nyitottak az emberiség fejlődése előtt. Dante, a korai humanizmus génüze, fenséges programot adott a következő nemzedékek hajósainak, amikor az *Iszteni Színjátékban* a következő szavakat mondatta Odüsszeuszsal:

„O társak, bár veszélyek ezre vija
szívetek, mégis Nyugatra hágtok:
ha látástokból, bármí sok a hía,

öriztek” — szóltam — „még egy
csöppnyi lángot,
ne sajnáljátok megkeresni tőle
a Nap útján, a néptelen világot!
Gondoljátok az emberi erőre:
nem születettek tengni, mint az állat,
hanem tudni és haladni előre!”

(Babits Mihály fordítása)

Mint látjuk, Danténál már a XIV. században felillant az óceáni út képe, s minden bizonnyal kora tengerész- és kereskedőkirályait, Genovát és Venecét tekintette a felfedezések fő-fő végrehajtóinak. A történelem menete azonban más irányt vett. A XV. századbeli oszmán-török terjeszkedés következtében a levantei kereskedelem válságba jutott, a földközi-tengeri hajózás és vele együtt az olasz kereskedővárosok hatalma is hanyatlani kezdett; a súlypont áttevődött a Mediterráneumból az Atlantióceánba. A változások fő élvezői az Atlanti-óceán menti Spanyolország, Portugália, Franciaország és elsősorban Anglia lettek. Mig Spanyolország és Portugália feudális urai a régi rendszert próbálták minden eszközzel fenntartani, megszilárdítani, s Franciaország teljesen lekötötte magát európai hódításaival, és Szent Bertalan éjszakáján (1572) lemészárolta a kereskedelemben jelentős szerepű protestáns polgárait, Anglia — jól megtanulva a százéves háborúban kapott alapos leckét — feladta

Henry Unton

európai törekvéseit, függetlenítette magát Rómától, a protestánsok legfőbb megedéke és védelmezője lett, a figyelmét teljes egészében a tenger, az óceán felé fordította. Tehette ezt annál is inkább, mert kereskedő-tengerész-kalóz vállalkozóinak érdeke egybeesett az uralkodó ország és a királyi hatalom érdekeivel. A királyi érdeklődést és támogatást mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy 1576-ban *Probitar* kis hajóraját maga Erzsébet királynő is integéssel búcsúztatta Temze-parti palotája ablakából, s hogy személyesen ment lovagvá újni legnagyobb kalózát, Francis Drake-t, s hamarosan a királyi flotta viceadmirálisává tette őt.

Életút sok ismeretlennel

Bevezetőként szükségesnek látjuk mindezt elmondani, hogy annál jobban megértjük s „dokumentált környezetben” lássuk Budai Parmenius István életét és tevékenységét, azét az emberét, aki hazájából elsőnek lépett Amerika partjára, s elsőként írta az európai zenezánsz nemzetközi nyelvén — latinul — az Újvilágról. Parmenius István mindenképpen említést érdemel az európaiak tengerentúli expanziójának, valamint Kanadának és az Egyesült Államoknak korai történeté-

ben. Ezt az állítást megerősíti Parmenius angol kortársainak és barátainak véleménye: ezek egészen kivételes, sőt hősi alaknak tekintették őt.

Sajnos, Parmenius István magyarországi életéről nem sokat tudunk. Mindössze annyit jelenthetünk ki teljes bizonyossággal, amit ő maga írt egyik versének előszavában, hogy — noha török barbárságban és szolgaságban született — szülei keresztények voltak, s némi nevelésről, tanítatásról tudtak gondoskodni számára. Bár írásában ezt közvetlenül sohasem jelenti ki, műveinek az elemzése alapján azt is megállapíthatjuk, hogy protestáns volt, minden valószínűség szerint kálvinista, s hogy szülei módosabb emberek lehettek, ha a korabeli viszonyok közepette is taníttatni tudták a fiukat.

Születési évét homály fedi, bár az említett két angol kutató születését az 1556–1560 közötti évekre teszi. Hazáját 1579 körül hagyhatta el, pontosabban ebben az évben már *Heidelbergben* találjuk az egyetem diákjai között. A kor hagyományos művelődési útján az otthoni elő- és alaptanulmányok után további külföldi vándorútra indult, hogy Európa leghíresebb egyetemein gyarapítsa tudását és szerezzen egyetemi fokozatot. Azt nem tudjuk pontosan megmondani, hogy *Heidelbergből* hová vezetett az útja. Valószínűnek látszik, hogy a német egyetem után a még mindig virágzó s a tanultság ősi otthonainak számító itáliai egyetemeket kereste fel — talán Páduában folytatta a tanulmányait. Valószínűleg ott is merkedett meg Henry Untonnal, a későbbiekben oly jeles angol tudóssal, s ez a találkozás sorsdöntő változások sorozatát indította meg az életében.

A tudásra és megismerésre szomjazó fiatal magyar diák-tudóst újdonsült angol barátja beszélt rá egy angliai tanulmányútra, s ajánlólevelekkel is ellátta őt. Hogy mikor és hogyan érkezett meg a szülőföldjére, ezt ismét nem tudjuk. Ot először 1582 tavaszán találkoztunk vele Oxfordban, akkor azonban már alapos ismeretei voltak az oxfordi egyetemről, de magáról Angliáról is. Ezért feltehetjük, hogy legkésőbb 1581 őszén érkezett a országba, s útja egyenest az oxfordi egyetemre vezetett. Jól tudjuk, hogy az idét Oxford sok olyan idegen diákokat vonzott, mint Parmenius István. Néhányan csak rövid látogatást tettek a híres, több száz éves egyetemi városban. Mások hossz

Sir Humphrey Gilbe

Sr Humphry Gilbert knight
Here may yee see the portraict of his face
W^ho for his countries honour oft did trace
Along the deepe, and made a noble way
Unto our growing fame Virginia
The picture of his minde if yee do craue it
Looke upon Vertues picture and yee haue it

STEPHAN I PARME-
NII BUDEII.

LONDINI,
Apud Thomam Purfootum.
AN. 1582.

Donatissimo Summo Cardinali Brumennio
in commendam amicitia regis ita
in Nomen 1582. 24. Junij

Parmenius De navigatione című költeménye
1582. évi londoni kiadásának címlapja a szerző saját kezű ajánlásával Geoffroy Brumennéknak

szabde ideig maradtak, s egyetemi fozatolt szerzeket, hogy azutan hazajukba visszaterve ismereteiket gyumölcsöztessek. Ismét mások — főleg a protestáns valásadás — letelepedtek az anglikán országban.

Parmenius István egyik utat sem követte. Igaz, Oxfordba érkezése után be-
lépett a Christ Church College-ba. A kol-
legium híres tudósánál, Richard Hakluyt-
nál kapott szállást, s alapos, bár nem hi-
vatalos tanulmányorozatot kezdett. Mi-
vel szállásadója az akkor alakuló és a so-
rozatos óceáni utat következtében az ér-
deklődés középpontjába kerülő földrajz-
tudomány lelkes úttörője és kiváló tudosa
volt, Parmenius érdeklődése akárcsak a-
karatlanul e gyakorlatias tudomány felé
fordult. Döntő esemény volt ez a fiatal
magyar humanista életében. Házigazda-
jának és barátainak a hatására keletkez-
hettek az a gondolata, hogy a még alig is-
mert Újvilágba utazik, s első körút szer-
zett tapasztalatait, élményeit versben örö-
kíti meg.

Parmenius Oxfordban ideje zömét ta-
nulással, ismeret- és ismerettségbővítéssel
töltötte. Együtt dolgozhatott Hakluyttal s
Quinn és Cheshire úgy vélik, hogy segit-
tett mesterének és barátjának az 1582 no-

vemberében kiadott, Amerika felfedező-
ről és útjairól szóló könyve (Dive-
voyages touching the discoverie of Ame-
rica) összeállításában. Hamarosan Lon-
donba látogatott, s ott Hakluyt bemu-
tatta őt Sir Humphrey Gilbertnek. Töl-
terésült egy tervezett neufundlandi uta-
zásról. E találkozás közvetlen eredmé-
nyeként Parmenius István két verse volt, amely-
egyrészt meghozták szerzőjükné a költő
hírnevét, másrészt segítettek, sietteték
Gilbert útjának előkészületeit azáltal,
hogy felhívták a figyelmet az ismeretlen
föld felfedezésének, birtokbavételének
fontosságára.

Két fennmaradt vers

Alljunk meg egy pillanatra Parmenius
két versénél — annál is inkább, mer-
mindössze ez a két lírai műve marad-
ránk. Mindkét poéma* 1582-ben jelen-
meg nyomtatásban, s még ugyanebben a
esztendőben ismét kiadták őket. Az első
amint a *Hajózásról* (De Navigatione) cí-
mel viseli, teljes egészében Gilbert útja
előmozdítandó íródott, mondhatnánk
„programvers”. (E versnek prózái be-
vezetőből származik csekély ismeretűn
költőnk magyarországi életéről.) A köl-
mény gondosan szerkesztett, daktilliku-
hexameterben* írott eulógia (dicshim-
nusz) Angliáról, királynőjéről, felfedező-
nek, bátor hajósainak hatalmas teljesíté-
ményéről. Irója Anglia gyarmati terjesz-
kedését olyan népekhez küldött „mentés
munkáinak” jellemző, amelyek — úgy
mond — vagy pogány tudatlanságban
vagy — amit szinte még ennél is rossz-
szabnak vél — a római egyháztól meg-
rontva élnek. Nemi spekulációt tartal-
maz az amerikai földről, amelyet mind a
ideig oly kevéssé ismertek. A leírásokból
a költő — a reneszánsz kedvelt szokás
szerint — antik mítoszokra, hasonló mon-
dabeli vállalkozásokra hivatkozik, hogy
ezáltal kiemelje Gilbert tervezett expedi-
ciójának jelentőségét, amely úgy jeleni
meg, mint egy második argonauták uta-
zása*, amelynek azonban nem az arany
gyapjú megszerzése a célja, hanem a
aranykor megeremtése az egész meg-
alázott, háborúktól tépte világ számára. Gil-
bert és Erzsébet királynő hőskönte
lennek a versben, mint legnagyobb
alakjai az Újvilág felfedezésének és meg-

mentésének. Ezekre — írja — egyedül
Anglia lehet képes, hiszen a világ leg-
nagyobb része saját bajaival van elfog-
lalva: vagy zsarnokság, vagy pogány el-
nyomás igája alatt szenved. Még az az
ország is részben hasonló sorsban oszto-
zik, amelyet mindeddig — írja — háború-
ban le nem győztek: Magyarországot.

Parmenius versének latinja szinte tel-
jesen klasszikus, alig néhány nem ókori
— a keresztény egyház teremtette — for-
mát használ. Versmértékei ugyiszintén a
klasszikus mintát követik, a legkiválóbb
latin költők — Lucretius, Vergilius, Ovi-
dus, Propertius — verseinek megfelelő-
en. Néhány görög szó is felbukkan a ver-
senben, amelyekkel költőnk — jó reneszánsz
szokás szerint — klasszikus kétnyelvűsége-
tét kívánta az olvasóközönséggel érte-
kelteni.

Parmenius István másik versének cí-
me: *Háladó ének* (Paeen). Kiváló huma-
nista gyakorlat, a 104. zsoltár — ugyan-
csak hexameterben írott — parafrázisa*.
Nyelvzetése klasszikus. A vers megírásá-
ban Parmenius — a legtöbb humanista-
hoz hasonlóan — kevés figyelmet szentelt
a Biblia Szent Jeromos fordította (Vul-
gata) szövegének, hanem sokkal inkább
használta a zürichi latin Bibliát (Versio
Tigurina) és George Buchanan új zsoltár-
fordítását, amelyeknek nyelvével minden
bizonytal finomabbnak, magához köze-
lebb állónak érezte. A mintegy ötoldalas
poémát egy rövid ajánlás előzi meg, ame-
lyet Páduában megismert barátjának,
Henry Untonnak címez.

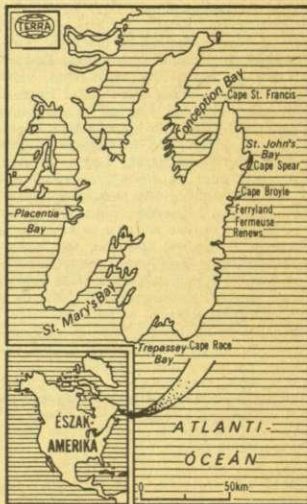
A *Paeen* sokkal ügyesebb kompozíció-
nak tekintik, mint a *De Navigationem**, s
ezzel mi is egyetérthetünk. Sőt, engedjük
meg magunknak azt a feltevést, hogy köl-
tőnknek sokkal nagyobb gyakorlata lehe-
tett az ilyen jellegű versek komponálásá-
ban, s humanista lelke sokkal zisevebben
dicserőte a Teremtőt és a természetet,
mint — ahogy a másik versben tette —
az élő személyeket.

Expedíció

Az 1582. év az expedícióra való készü-
lődéssel telt el. A fennmaradt források-
ból tudjuk, hogy az előkészületek nem
mentek a legsimábbban, s már a királynő
is azon a ponton volt, hogy megvonja tá-

mogatását Gilberttől. Hogy mégsem így
cslekedett, abban nagy szerepe lehetett
Parmenius versének. Hiszen a *De Navi-
gatione* éppen azt a hajóst támogatja, aki-
nek mindeddig nem sikerült partja azáll-
nia az Újvilágban. (Gilbertnek ugyanis
egy korábbi expedíciója teljes kudarcot
szennvedett, a hajók nem is tudták elérni
Amerika partjait.)

Parmenius István az 1583-as esztendőre
végképp eldöntötte, hogy részt vesz az
óceánon túli utazásban. Ideje legnagyobb
részét akkor már Londonban töltötte új
barátjánál, Maurice Browne-nál, aki
ugyanícsak jeles tudós és az expedíció
egyik hajójának, a *Swallow*-nak a kapi-
tánya volt. A sok-sok késlekedés után a
kedvezőtlen széljárás ellenére az őt hajó-
ból (Golden Hind, Swallow, Squirrel, De-
light, Bark Raleigh) álló flotta május vé-
gén kihajózott Southampton kikötőjéből.
Darmouth és Plymouth voltak az első ál-
lomások. Az utóbbi kikötőből már csak
négy hajó indult el, mert a Bark Raleigh
legénysége megszökött. Ez az esemény ö-
nmagában is mutatja, mennyire balszer-
csésen indult az utazás, s mennyire rossz-
szul volt megszervezve. A legénység leg-
nagyobb része korábban kalóz- és keres-

kedőhajókon szolgált, s megbízhatatlan volt. Gilbert — valószínűleg pénz hiányában — nem gondoskodott elegendő élelemről és megfelelő ruházatról. A hajók az elindulás után nem sokkal elvesztették egymást szem elől, s a rendes esetben háromhetes út ötven napig tartott. Rendkívül jellemző a kor tengeri életére, hogy az egyéb nehézségeken kívül a felfedezőknek útjuk folyamán állandóan szembe kellett nézniük honfitársaik kalózkodásával is.

A hajók augusztus elsején érték el Newfoundlandot, s ott a *Conception Bay*-ben találkoztak. Onnan — immár együtt — a St. John folyó torkolatához hajóztak, ahol mintegy húsz másik hajót találtak — angolokon kívül portugál és spanyol hajókat is. Eleimet vettek fel, s egy rögtönzött gyűlésen Gilbert hivatalosan és ünnepélyesen birtokába vette a földet. Beszédében kijelentette, hogy Newfoundland az angol királynőé, s az oda érkezőknek Anglia törvényei szerint kell élniük, csak az anglikán vallást gyakorolhatják. Íme, tanúli lehetünk az egyik legkorábbi gyarmatalapítási kísérletnek.

Noha a társaság egy részét lelkesedéssel töltötte el az új föld jövője, úgy látszik, Parmeniusra nem nagy hatást tett, sőt egyenesen lehangozta őt a végtelenül rideg, zord vadonnak a látványa. Legálábbis erről tudósít bennünket Edward Hayes (az egyik hajó kapitánya), valamint a fiatal tudós költő utolsó írása, a megérkezésük után alig egy héttel írott és Richard Hakluytnak címzett levél. Ez a néhány oldalas írás tökéletesen tükrözi Parmenius csalódását. Leírja útjukat, mindazt, amit az előzőekben elmondottunk. Mielőtt röviden beszámolna Newfoundlandról, keserűen kiált fel: „Most beszélnem kellene neked a szokásokról, a földről és lakóiról. De hát mit mondhatnék, drága Hakluytom, amikor a pusztaságon és elhagyatottságon kívül semmit sem látok!?” Ezután beszél a föld és a vizek gazdagságáról, a különféle növényekről és állatokról. Érdekes megjegyzést tesz a medvékről: „Időnként medvék jelennek meg a sátrak körül, s el is ejtik őket. Hanem ezek fehérek, már amennyire az dűndájukból meg tudtam állapítani, és kisebbek, mint a mieink.” Eszerint az első magyar volt, aki jegesmedvét (?) látott.

Nem tud semmit sem mondani a főlakóiról, még senki sem látta őket. Leírja a jéghegyeket, s hogy mekkora veszély jelentenek a hajókra. Panaszodik az időjárásról — minden nap esik az eső, és kö van. A levél végén reménykedik, hátha napok múltával, expedíciójuk továbbhaladtával várakozásai jobban beteljesednek.

Sajnos, az események másképp alakultak. A hajókon nagy volt az elégedetlenség, sokan meghaltak vérhasban, mások fellázadtak, s meg akarták szerezni a hajókat — tervüket csak az utolsó pillanathban sikerült felfedni. Augusztus 20-án mégis elindultak három hajóval (a negyedik visszamaradt a betegekkel). Hamarosan viharba kerültek azonban, s a *Delight* elsüllyedt. Mintegy százan lelték halálukat a habokban: „*akik között vízből úzó egy nagy tudós is, egy magyar, ki Budavárosában születvén, Budának neveztek. Ő kegyességből és a jó tettei iránti hajlamosságból véve részt a vállalkozásban, szándékában lévén, hogy latin nyelven megörökítse az ezen felfedezésekben arra érdemes cselekedeteket és dolgokat, nemzetünk dicsőségére, melynek dicsőre vála ezen szónok és ritka tehetségű költő ékes stílusa.*” — írta Edward Hayes. A szomorú krónikához hozzátartozik még, hogy a következő hónapban elsüllyedt a *Squirrel* is Gilberttel együtt.

Parmenius István elveszett az amerikai vizeken, de kortársai nem felejtették el. *Hakluyt a Főbb hajóutak* című könyvének 1589. évi kiadásában teljes terjedelmében közölte Parmenius levelét s ennek angol fordítását is. Az 1800. évi kiadásban azután a *De Navigtione* című vers is helyet kapott. Parmenius István neve csak ezután merült feledésbe, s csak a múlt század második felében fedezték fel őt újra. Magyarországon mindössze néhány kisebb tanulmány és cikk jellemezte meg róla, s ezek között is nem egy tudományosság szempontjából jócskán foghíjas. A fiatal magyar felfedező költő életének, csekély számú megmaradt írásának méltó feldolgozása mindaddig várat magára. Ezért is kell örömmel üdvözölnünk és köszöntenünk Quinn és Cheshire nagy szakszerűséggel megírt könyvét.

Dr. Rapcsák János